

Bitskey István

FELEKEZETISÉG ÉS IDENTITÁSTUDAT MAGYARORSZÁG KORA ÚJKORI IRODALMÁBAN

Az identitáskutatás az utóbbi évtizedek során nemzetközi méretekben az érdeklődés előterébe került, s több tudományág is intenzíven foglalkozott és foglalkozik a fogalom értelmezésével és használhatóságával. A szakirodalomban eltérő vélemények láttak napvilágot a témáról, egyes szerzők vitathatónak vélik a globalizáció és a transznacionalizmus korában identitástudatokról beszélni, az ilyen álláspontok az új- és legújabb kori jelenségek vizsgálata során fogalmazódtak meg.¹ Jelen gondolatmenetünk ezzel szemben azokhoz a véleményekhez csatlakozik, amelyek szerint régebbi korok művelődéstörténetének vizsgálatában az identitáskutatás eredményeit feltétlenül hasznosítani érdemes.² Különösen is szükségesnek látjuk ezt az európai civilizáció múltjának minél árnyaltabb feltérképezése, a jelenségek értelmezhetősége és a mához vezető utak megvilágítása érdekében, s ehhez jelen előadás egy esettanulmánnyal kíván hozzájárulni: a kora újkori magyarországi kultúra szemszögéből keressük a választ arra a kérdésre, hogy a reformáció következményeként kialakuló konfesszionalizáció miként hatott a Kárpát-medence irodalmi kultúrájára, a felekezeti kötődések milyen kommunikációs formákkal, műfajokkal, topikus motívumokkal, eszmei konstrukciókkal gyarapították az önreprezentációt, az identitástudat kialakulását ebben a régióban.

1. Fogalomértelmezés

Az identitás az emberi lét egyik alapfeltétele, amely – Erikson definíciója szerint – az egyéniség társadalmi funkciója („die soziale Funktion des Ich”).³ Az identitástudat ennek meta-síkja, reflektált identitás, tudatosítása az önzonosságnak, amely az egyéniség konstruktív tényezőit (pl. származás, nyelv, vallás, múltszemlélet, emlékezés, emlékezet, memória, „Gedächtnis und Erinnerung”) előfeltételezi, azaz önmagát absztrakt módon, mintegy „kívülről” képes szemlélni. Más szóval: a szubjektum állandósága, amely azonban egy közösséghez tartozást is kijelöl. Van olyan vélemény is, amely szerint az önálló identitástudat keresése nem más, mint küzdelem a múltért, törekvés arra, hogy az egyén (majd az egyénekből összetevődő kollektívum) a múltnak, a történelemnek válogatott szegmentumaiból saját önzonosságát építse fel.

Identitása természetszerűleg minden embernek van, mert minden egyén születésénél fogva tartozik valamely társadalmi csoporthoz, családdhoz, településhez, valláshoz, etnikumhoz,

¹ Rogers BRUBAKER–Frederic COOPER, „Beyond Identity” = Theory and Society, 29/1, 2000, 1–47; *Europe without Borders: Remapping Territory, Citizenship and Identity in a Transnational Age*, eds. Mabel BEREZIN–Martin SCHAIN, Baltimore, Johns Hopkins UP, 2004. Az *EuroIdentities* című internetes link terjedelmes bibliográfiát ad közre a kérdéskörrel (átnézve: 2013. 07. 22.). Az erről szóló legutóbbi konferencia (Identitások és váltások, 2012. dec. 6–7, MTA BTK, Zenetudományi Intézet) csak a modern kori identitásformákat vizsgálta, korábbi korszakokra nem tért ki. Jelen tanulmány az OTKA K 101 840 számú pályázatának támogatásával készült.

² Astrid ERLI, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen: eine Einführung*, Stuttgart–Weimar, Metzler, 2005; Uő.: *Gedächtniskonzepte der Literaturwissenschaft. Medien und kulturelle Erinnerung*, Hg. A. ERLI und al., Berlin, De Gruyter, 2005, 249–276, főként: 250, 259.

³ Erik ERIKSON, *Identität und Lebenszyklus. Drei Aufsätze*, Frankfurt am Main, 1966. Az identitás fogalmáról könyvtárnyi szakirodalom szól, ebből most csak azokat a tételeket említjük, amelyek gondolatmenetünket leginkább befolyásolták. Erving GOFFMAN definíciója szerint az identitás „das subjektive Empfinden seiner eigenen Situation und seiner eigenen Kontinuität und Eigenart, das ein Individuum allmählich als ein Resultat seiner verschiedenen sozialen Erfahrungen erwirbt.” *Das Individuum im öffentlichen Austausch. Mikrostudien zur öffentlichen Ordnung*, Frankfurt am Main, 1974; *Nation and Narration*, ed. by Homi K. BHABHA, London, 1990; Jan ASSMANN, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, München, 1992; Aleida ASSMANN, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*, München, 1999 und Weimarer Beiträge, 2000/3, 464–467. Az ókori görög poliszok lakosainak identitástudatát jellemzi: János HARMATTA, *Historische Vergangenheit und Identitätsbewusstsein* = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 1996/97, Nr. 1–2, 117–126. Szerinte identitásképző erő a külső veszéllyel, nagyobb hatalommal szemben tanúsított ellenállás, önvédelmi kényszer, s az ebből eredő öntudatra ébredés, amire példa a görögség harca a perzsák ellen.

normarendhez, tradíciók mintázataihoz. Miként Jan Assmann fogalmaz: „Ez az úgyszólván magától értetődő hovatarozás inkább az egyén tudatküszöbe alatt, cselekvésirányító önelképzelésén kívül keresendő”.⁴ Ugyanúgy van tehát identitása bármely analfabéta személyiségnek is, mint az Assmann által említett remetének, aki az ilyen életmód és mentalitás kereteit, reguláit, rítusait és normáit követi. Azonban ezt a társadalmi hovatarozást nem minden egyén tudatosítja, különösen nem egyforma intenzitással, így a tudatosságnak természetesen fokozatai, árnyalatai, átmeneti jelenségei vannak. Az identitástudat erről a hovatarozásról való megemlékezés, ennek reflektálása, kommunikálása egyéni és társadalmi méretekben egyaránt. Assmann a tudatosodás terepeiként említi például a beavatási rítusokat, továbbá a más karakterű csoportokkal, társadalmakkal, normákkal, mentalitásokkal, értékrendekkel való találkozást, ezek révén jöhet létre a Mi-azonosság, azaz a kollektív identitás, amely már „tudatos részvétel valamilyen kultúrában, egy adott kultúra megvallása”. Ugyanerről van szó, amikor a francia szakirodalom kulturális identitásról (*l’identité culturelle*) beszél, amelyet önmeghatározásként, nemzeti, regionális vagy éppen kontinentális odatarozásként értelmez.⁵

1. Kutatástörténeti vázlat

A különböző társadalmi csoportok identitását az utóbbi évtizedekben több tudományág is intenzíven vizsgálta, a filozófia, antropológia, politikatörténet, szociológia, pszichológia és az irodalomtörténet egyaránt reá kényszerül arra, hogy szembenézzen az egyéni és a kollektív azonosságtudat kérdéseivel, az önszemlélet koronként változó formáival.⁶ Az irodalomtörténet számára elsősorban a narratív identitás elméletei adnak fogódzót ahhoz, hogy a tudatosított önazonosság eseteit, történeti variánsait a kora újkori magyarországi irodalomban szemügyre vegyék.⁷ Az identitás köztudottan főként az elbeszélte szövegek révén szerveződik meg, azok révén válik tudatossá és vizsgálhatóvá, különösen akkor, ha régebbi korszakok tudatállapotára irányítjuk figyelmünket, a mai identitástudatok előzményeit, gyökereit, forrásait keresve. A legkülönbözőbb műfajú szövegekben fogalmazódhat meg ez, de különösen is alkalmasak az egyéni identitás reflektálására az emlékiratok, önéletírások, zsoldárparafrazisok, siralmas és bűnbánó imádságok, míg a közösségi öndefiníció egyrészt liturgikus, másrészt politikai szövegekben nyilvánulhat meg.

A kollektív identitástudatnak egyik tipikus formája a nemzettudat, amely történelmileg ugyan sokféle változatot mutat, de lényeges közös elemeket feltételez, ilyen lehet például a közös nyelv, vallás, kultúra, történelmi tradíció vagy éppen valamely dinasztikus folytonosság. Ezek olykor együttesen mutatkoznak, máskor egyikük vagy másikuk domináns módon jelenik meg, ismét máskor – s ez a leggyakoribb eset – különféle arányú vegyülésük hoz létre csoportos identitástudatot. A kollektív identitástudat történelemformáló tényező, vizsgálata már csak ezért is indokolt, s különösen is időszerűnek látszik a téma komparatív megközelítése, a kultúrák találkozásának, szembesülésének, olykor konfliktusainak árnyalt bemutatása. Önazonosság és másság, a kettő viszonya, különféle kultúrák kölcsönös megismerése és megbecsülése, a

⁴ Jan ASSMANN, i.m. 134: „Diese Zugehörigkeit liegt vielmehr als eine Selbstverständigkeit unterhalb der Schwelle eines bewussten und handlungsleitenden Selbstbildes”. Magyarul: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp. Atlantisz Kiadó, 1999, 133.

⁵ *L’identité culturelle dans les littératures de langue française. Actes du Colloque de Pécs 24–28 avril 1989*, coll. et présenté par Árpád VÍGH, Paris–Pécs, 1989. A kötetben Jean Marcel Paquette tanulmányának (Réflexions sur la notion d’identité) konklúziója szerint az identitásválasztás külső kényszer s ezért válság eredménye. Nézetem szerint a másokkal szembeni önmeghatározás tudatosulásának egyéb oka is lehet.

⁶ DEBRECZENI Attila, *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, ItK, 2001/5–6, 513–552.

⁷ Paul RICOEUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. Angyalosi Gergely, Bp. Osiris, 1999; *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*, szerk. RÁKAI Orsolya, Z. KOVÁCS Zoltán, Szeged–Bp., Gondolat, 2003; Jerome BRUNER, *Life as Narrativ = Social Research*, 2004/3, 691–710; újabb áttekintés: BÍRÓ-KASZÁS Éva, *A narratív identitás elméletei = Európai, nemzeti és regionális identitás. Elmélet és gyakorlat*, szerk. BALOGH Brigitta, BERNÁTH Krisztina, BUJALOS István, ADRIAN HATOS, MURÁNYI István, Debrecen UP, 2011. Ugyanez angolul is megjelent.

kulturális transzfer formái: mindezek a mai szellemtudományi diskurzusok keresztüzében álló témák.⁸

Aligha lehet sikeres az a művelődéstörténeti megközelítés, amelyik az egyes azonosságtudatok kontúrjait halványítani vagy éppen e tudati formákat egybemosni, jelentőségüket csökkenteni igyekszik. Nézetünk szerint sokkal inkább a különbözőségeknek összképbe illesztése, az egyéni és a kollektív azonosságtudatok kiformalódásának, történetiségének feltárása lehet eredményes. Klaniczay Tibor már a hetvenes évek közepén utalt arra a nemzeti hagyományokról szóló tanulmányában, hogy a környező népek kultúrájának megismerése és a sajáttal történő összevetése mindkét kultúra jellegének, mindkét etnikum identitástudatának karakteresebb megrajzolását eredményezi.⁹ Ez természetesen érvényes a felekezetek, nyelvek, mentalitások, gondolkodásmódok, társadalmi közegek, kommunikációs terek közötti különbségek és hasonlóságok tanulmányozására is, a komparatív szempont olyan saját jellegzetességekre irányítja a figyelmet, amelyek egyébként elsikkadnának. 1991-ben Hans Robert Jauss lényegében ugyanezt hangoztatta: "Auch die eigene – und heute zumal die eurozentrische – Kultur wird nicht einfach in der Wahrung ihrer Identität, sondern erst eigentlich im Dialog mit anderen Kulturen zum Gegenstand wissenschaftlicher Reflexion".¹⁰

A történeti mítoszoknak és egyéb kollektív emlékezeti formáknak a modern nemzeti identitástudatok változatainak kialakulásában játszott szerepéről 1999-ben alapvető monográfiát tett közzé a neves angol etnográfus, Antohony D. Smith, aki az egyes etnikumok és nemzetek történeti konstrukcióinak aktuálpolitikai vetületeire is utalt.¹¹ Hasonló tematikát tűzött napirendre néhány évvel ezelőtt egy salzburgi nemzetközi konferencia, amely a közép-európai nemzeti mentalitások és sztereotípiák funkcióját elemezte.¹² Az európai nemzetképek történeti forrásvidékét vizsgálta az Európai Unió által támogatott, a Pisai Egyetemen szerkesztett Clloh's Workshop című könyvsorozat harmadik kötete is, amely az ókori görögök közösségtudatától kezdve az írországi, a baszk, a flamand és az izlandi közösségi–nemzeti identitástudatig terjesztette ki figyelmét s közölt e témakörből fontos észrevételeket.¹³ A román nemzeti

⁸ Anthony P. COHEN, *Culture as Identity: An Anthropologist's View* = *New Literary History. A Journal of Theory and Interpretation* 24 (1993), 195–209; *Identität und Nachbarschaft. Die Vielfalt der Alpen-Adria Länder*, Hg. Manfred PRISCHING, Wien–Köln–Graz 1994; *Mythen, Geschichte(n), Identitäten: Der Kampf um die Vergangenheit*, Hg. Stephan CONERMANN, Schenefeld–Hamburg 1999 (Asien und Afrika 2); *Brennpunkt Osteuropa. Minderheiten im Kreuzfeuer des Nationalismus*, Hg. Valeria HEUBERGER, Arnold SUPPAN, Elisabeth VYSLONZIL, Wien–München 1996 (Schriftenreihe des Ost- und Südosteuropa-Instituts, XXIV); *Multikulturalität und Multiethnizität in Mittel- Ost- und Südosteuropa*, Hg. E. P. BREZOVSKY, Arnold SUPPAN, Elisabeth VYSLONZIL, Frankfurt/Main 1999; *Ethnizität, Identität und Nationalität in Südosteuropa. Beiträge zu einem Präsentationstag der Südosteuropa-Forschung an der Universität Münster am 27.11.1998*, Hg. Cay LIENAU, Ludwig STEINDORF, München 2000 (Südosteuropa-Studien 64); *Umstrittene Identitäten. Ethnizität und Nationalität in Südosteuropa*, Hg. Ulf BRUNNBAUER, Frankfurt/Main 2001; *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*, ed. by ANDOR Eszter, TÓTH István György, Bp. Central European University, 2001; *Unverwechselbarkeit. Persönliche Identität und Identifikation in der vormodernen Gesellschaft*, Hg. Peter von MOOS Köln–Weimar–Wien, 2004 (Norm und Struktur 23); *Entdeckung des Ich: Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Hg. Richard van DÜLMEN, Köln 2001; *Konfessionelle Identität und Nationsbildung. Die griechisch-katholischen Kirchen in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert*, Hg. Hans-Christian MANER, Norbert SPANNENBERGER, Stuttgart 2007; A magyar szakirodalomból: SZÜCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Bp. 1997; PATAKI Ferenc, *Nemzetkarakterológia*, Magyar Tudomány 1997/2; GEREBEN Ferenc, *Identitás, kultúra, kisebbség*, Bp. 1999; GEREBEN Ferenc–TOMKA, *Vallásosság és nemzettudat*, Bp. 2000.

⁹ KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése*, Bp. 1976, 38.

¹⁰ Hans Robert JAUSS, *Die Paradigmatik der Geisteswissenschaften im Dialog der Disziplinen = Geisteswissenschaften heute. Eine Denkschrift*, Hg. Wolfgang FRÜHWALD usw. Frankfurt am Main, 1991, 47.

¹¹ Anthony D. SMITH, *Myths and Memories of the Nations*, Oxford, 1999.

¹² *Das Bild vom Anderen. Identitäten, Mentalitäten und Stereotypen in multiethnischen europäischen Regionen*, Hgg. Valeria HEUBERGER, Arnold SUPPAN, Elisabeth VYSLONZIL, Frankfurt am Main, Peter Lang, 1999.

¹³ *Nations and Nationalities in Historical Perspective*, ed. by Gudmundur HÁLFDANARSON and Ann Katherine ISAACS, Pisa, 2001 (Clloh's Workshop III). Felekezeti és nemzettudat összefüggéseiről egy másik európai

identitást építeni igyekvő történeti mitológiákról Lucian Boia értekezett igen tanulságosan, Ana Dumitran pedig az erdélyi románok kora újkori vallásos identitásáról, a görögkeleti ortodoxia és a magyar református egyház együttéléséről, egymásra gyakorolt hatásáról, religió és etnikai öntudat szoros kapcsolatáról írt árnyalt megfigyelésekben gazdag monográfiát.¹⁴ Újabban több tanulmány foglalkozik a skandináv identitás, a nordikus (ezen belül a dán, norvég, svéd) öntudat és önszemlélet mibenlétével.¹⁵ A közép-európai identitástudat kritériumait több tanulmányban is vizsgálta Csáky Moritz, aki joggal hívta fel a figyelmet a múlt kulturális sokszínűségének, szellemi pluralitásának árnyalt bemutatására, minthogy az a közép-európai régió történelmének egyik meghatározó tényezője a korai újkortól mindmáig.¹⁶ Ezt szem előtt tartva a továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk a Kárpát-medence kora újkori kulturális pluralitásának kontextusában létrejövő közösségtudatok jellegzetes típusait.

Az identitáskutatásnak a régi magyarországi irodalom hasznos és sajátos terepe lehet, mivel a Kárpát-medence köztudottan többnyelvű, sokfélekezetű, plurikulturális régió volt, így ezen belül többféle identitás reprezentálódhatott és ölthetett határozott kontúrokat. Különösen a 16. század történelmi sorsfordulói és a hitújítás hullámai jelöltek ki új identitásképző erővonalakat, s a későbbi jelenségek ezek mentén formálódtak ki.

Az irodalomtörténet érthető módon csak azokat a konfigurációkat vizsgálhatja, amelyek igényes szövegekben fogalmazódtak meg, textuálisan követhetők, amelyekben tudatos identitáskonstrukció és/vagy legitimitásteremtő szándék érhető tetten. A korszak szövegei sajátos műfajok, toposzok, metaforák, konvencionális retorikai alakzatok, történelmi emlékezhelyek, hagyományszegmentumok, argumentációs eljárások révén szerveződtek, ezeknek megválasztása azonban sosem véletlen, hanem mindig célirányos és tudatos eszköze, eljárása a szerzők és közösségek önmeghatározásának. Ilyen módon a kollektív önreprezentációnak legalább öt fő típusát véljük megkülönböztethetőnek. Nyilvánvaló, hogy – miként minden rendszerezési kísérlet – a mostani sem törekedhet teljességre, altípusok, változatok, átmeneti vagy kivételes jelenségek bőséggel észlelhetők a korszakban, ezúttal csak a mértékadó, rangos szövegekben megformált és szélesebb körben elterjedt identitáskonstrukciók szemügyre vételét vállalhatjuk.

2. Humanista patriotizmus

Az öndefiniálás szembetűnő példái közül legkorábban a humanisták identitástudata fogalmazódott meg a 15. századi magyarországi neolatin irodalomban, ez vált a reneszánsz korban a kulturális elit egyéni és közösségi önreprezentációjának alapjává. Egész Közép-Európában kohéziós erőként hatott az iszlám előretörése miatt érzett fenyegetés, a nyugati kereszténység veszélyérzete, amellyel szemben az írástudók politikai és kulturális egysége formálódott ki. Itália, Hungária, Polónia és a Német-Római Imperium tudós elitrétege egyaránt saját államának kultúrahordozó, szellemi értékeket és emberi méltóságot védő szerepét juttatta kifejezésre. A literátorok egyrészt az újraértelmezett antik örökség letéteményeseinek

régióban vö. Steven G. ELLIS, *Religion and National Identity in Early Modern Ireland = Religion and Political Change in Europe: Past and Present*, ed. by Ausma CIMDINA, Pisa, 2003, 57–74 (Clio's Workshop VIII).

¹⁴ Lucian BOIA, *Történelem és mítosz a román köztudatban*, ford. ANDRÁS János, Bukarest–Kolozsvár, 1999; Ana DUMITRAN, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipostaze ale identitatii confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*, Cluj–Napoca, 2004, 408 (részletes ismertetése: BARICZ Ágnes, Klió, 2006/2, 47–50).

¹⁵ Henrike WEYH, *Norden und Dänemark als Bilder nationaler Selbstdarstellung im dänischen Landschaftsgarten*, Frankfurt/Main, Lang, 2006 (Imaginatio Borealis. Bilder des Nordens 9).

¹⁶ „Die Thematisierung von Pluralität, die bewusste Auseinandersetzung mit den vielfältigen kulturellen Vokabeln der Vergangenheit und der jeweiligen Gegenwart wurde für die Intellektuellen dieser mitteleuropäischen Region daher immer wieder zum Gegenstand von Reflexionen und Auseinandersetzungen”. Moritz CSÁKY, *Nationale Vielfalt – kulturelle Übereinstimmung (Kriterien einer mitteleuropäischen Identität) = Die Vision von Mitteleuropa*, red. von Maria Jahn BRANDENSTEIN, Wien, 2002, 117 (Integratio. Mitteleuropa-Studien, XIX–XX).

láttatták önmagukat, az *accessus ad auctores* irányát követték,¹⁷ másrészt önnön maguknak és régiójuknak ebben a folyamatban kiemelkedő funkciót tulajdonítottak. Pregnáns példája ennek Janus Pannonius közismert epigrammája (*Laus Pannoniae*), az a miniatűr remekmű, amelynek utolsó sorai értékszémleletének kulcsszavait (*ingenium, patria*) állítják egymás mellé:

Quae legerent omnes, quondam dabat Itala tellus,
Nunc e Pannonia carmina missa legit.
Magna quidem nobis haec gloria; sed tibi maior,
Nobilis ingenio, patria facta, meo.¹⁸

Látható, hogy a humanista közösségtudat még nem anyanyelvi és nem is etnikai vagy származási alapon nyugszik, hanem a közös haza, egyfelől az *ingenium*, amelynek bázisa az *erudíció*, a latin–görög műveltség (ebben kitüntetett helyen a neoplatonista filozófia), másfelől a *patria*, a *regnum* jelenti azt az összetartó erőt, amely kialakítja a markáns egyéni s az ezen alapuló kollektív identitástudatot. Kettős pilléren nyugszik ez az önmeghatározás, amelyben az Ego, az auctor áll a középpontban, s ez újdonság a korábbi, középkori szemlélethez képest.¹⁹ Az Itáliában tanuló fiatal Janus élesen utasítja vissza az ultramontán származását érintő vádat, a pannóniai táj barbárságára vonatkozó kritikát (*Ad Gryllum, In Ugonem*), védelmezve a pátriát. Míg azonban külföldi tanuló társainak gúnyolódására önérzetesen vág vissza, ő maga – visszatérve szülőföldjére – korántsem hallgatta el élesen kritikus észrevételeit. Az idegenekkel szemben védte Pannonia hírnevét, sajátjaként szólt róla, büszke volt a szkíta–hun–magyar eredetközösségre, Mátyásban *Attila secundus* látatott, ugyanakkor a dunántúli mandulafa metaforájával érzékeltette szűkebb hazája szellemi élete feletti elégedetlenségét (*De amygdalo in Pannonia nata*). Az itáliai szellemi közegeből szemlélt Pannónia laudációja és vituperációja egyaránt helyet kapott poézisében, ez a kettősség fontos eleme önszemléletének, valamint a pátriájáról az európai *respublica litteraria* számára konstruált képnek.

Janus költeményeinek postumus kiadásai a nemzetközi kontextus figyelembe vételével készültek el, Pannónia és Hungária szellemi teljesítményét kívánták reprezentálni. Magyi Sebestyén és Adrianus Wolphardus a bolognai Janus-kiadások dedikációjában egyaránt öntudatosan hirdette, hogy Pannonia méltán lehet büszke legnagyobb poétájára, akit immár Vergilius, Ovidius és Catullus mellé, az emberi civilizáció legnagyobbjainak panteonjába lehet helyezni. A Magyar Királyság (*Regnum Hungariae*) államalakulatához kötődés különböző anyanyelvű (horvát, német, szláv) literátorok esetében is természetes volt. A Mohács előtti magyarországi neolatin literatúrában megjelenő identitástudat egyfelől a Róma által szimbolizált antik örökség recepcióján alapult, másrészt a szülőföld, a származási hely, a patria megbecsülésén, s a kettő szorosán összekapcsolódott. Ennek tipikus példája a fiatal Janus, aki – Ritoókné Szalay Ágnes találó megfogalmazásával – „kettős identitástudattal és az ebből fakadó kettős hivatástudattal” tért haza Itáliából.²⁰

Ez a „két haza” elmélet pregnánsan kifejezésre jut Paulus Cortesiusnak Janus Pannoniust méltató dialógusában (*De hominibus doctis*) is. Eszerint az embernek van egy szülőhazája, s lehet egy „kulturálisan választott lakóhelye”: „Nam, si verum dicimus, nos cives Romani sumus et duas habemus patrias: unam naturae iuris alteram”. Ez a Janusra pontosan illő idézet végső soron – mint Szörényi László a Cortesius-kiadó Giacomo Ferraura hivatkozva utal

¹⁷ JANKOVITS László, *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp. Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 27).

¹⁸ JANUS PANNONIUS, *Opera quae manserunt omnia*, I, *Epigrammata* I (Textus), edd. J. MAYER, L. TÖRÖK, Bp. Balassi, 2006, 45.

¹⁹ Vitéz Jánosra ez a humanista mentalitás még nem jellemző, érdeme viszont, hogy már érzekelte az új kihívásokat. Erről részletesen: PAJORIN Klára, *Vitéz János műveltsége*, ItK, 2004/5–6, 537–538. A kérdéskör tágabb összefüggéseiről: KISS Farkas Gábor, *A magyarországi humanizmus kezdeteiről = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, Debrecen–Bp., 2012, 119–129 (Classica Mediaevalia Neolatina, VI).

²⁰ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Cszmiczétől Pannóniáig. Janus Pannonius első látogatása Rómában = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1998, 12.

rá – Ciceróra megy vissza.²¹ Az európai ultramontán értelmiségi elit tehát második hazájának tekintette az antik kultúra örökösének számító Itália földjét, ez a „szellemi haza” jelentette a szülőhely mellett a másik identitásképző elemét önszemléletüknek, ezt tükrözik vissza Janus szövegeinek önreflexiói. Sőt, az ennél tágabb fogalmazás sem lenne indokolatlan, mivel a humanista főpap identitástudatának az antikvitáskultusz Itáliája és pannóniai szülőföldje mellett az európai keresztény kultúrkör ugyancsak meghatározó tényezőjét, intézményes keretét alkotta. Noha a vallás nem témája költészetének, az iszlámmal szemben az európai keresztény kultúra védelmezőit és azok győzelmeit ünnepli. Többes gyökérzetű önértelmezése poézisének intuitív erejét hathatósan növelte, európai recepcióját biztosította.

Az európai civilizáció történetében új fejezet nyílt a reformáció terjedésével, a felekezeti pluralizmus kialakulásával, s ez merőben új identitásképző erővonalak megjelenését hozta magával.²² Az *universitas christiana* felbomlása, konfesszionális tagozódása új alternatívákat, választási kényszereket hozott magával, s mindez a Kárpát-medencében is új helyzetet teremtett. A felekezetiesség a 16. század folyamán a korábbi öndefiníáló tényezőket is új kontextusba helyezte, azok közül egyesek háttérbe szorultak, s újabb legitimációs narratívák kerültek identitáskonstruáló pozícióba.

2. Az erdélyi szászok kettős gyökerű identitástudata

A szakirodalom régóta hangoztatja, hogy a lutheri reformáció hatására tovább erősödött Erdélyben a *natio saxonica* korábban sem gyenge identitástudata, mivel „a német császárhoz és a fejedelmekhez intézett panaszirataik bizonyítják, mennyire érezték német voltukat és súlyt helyeztek a nyelv, a vér, a szokások és a hit azonosságára”.²³ A szász identitástudat alakulásának története az utóbbi időben ismét élénken foglalkoztatta a kutatókat.²⁴ Közülük Ulrich Andreas Wien adott nemrég alapos elemzést Johannes Honterus és Valentin Wagner írói–kiadói tevékenységéről, az ő találó kifejezése szerint a humanista filológiai erudíció („humanistische Reformation”) készítette elő a talajt a lutheri eszmék gyors befogadására. Az általa rajzolt összképet azonban kiegészítendőnek véljük, minthogy ő a humanista és a konfesszionális faktor mellett azt már nem említette, hogy a Hungaria-tradíció ugyancsak erőteljesen működött a szász szellemi közegekben. Noha az erdélyi szászok kollektív öntudata a II. András király által kibocsátott kiváltságlevél, az 1224-ben keltezett *Andreanum* óta

²¹ SZÖRÉNYI László, *A lángész, a barbár és a majom (Paulus Cortesius Janus Pannoniusról)*, ItK, 2011/2, 191–192.

²² *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Festschrift für Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag*, Hg. Joachim BÄHLCKE, Karen LAMPRECHT, Hans-Christian MANER, Leipzig, 2006; *Konfessionskonflikt und Herrschaftsordnung. Das Widerstandsrecht bei den österreichischen Ständen (1550–1650)*, Hg. Arno STROHMEYER, Mainz, 2006 (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, 201).

²³ LOVAS Rezső, *Báthory Gábor és a szászok*, Debrecen, 1940, 51 (A Debreceni Tisza István Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának kiadványai, 8).

²⁴ BALOGH F. András, *Az erdélyi szász irodalom magyarságképe*, Bp. 1996; *Die deutsche Literatur Siebenbürgens*, I, Hg. Joachim WITTSTOCK, Stefan SIENERTH, München, 1997, 55–56; CSÁKY Moritz, *Die Hungarus-Konzeption. Eine "realpolitische" Alternative zur magyarischen Nationalstaatsidee? = Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder, Texte des zweiten österreichisch-ungarischen Historikertreffens Wien 1980*, Hg. Anna M. DRABEK, Richard G. PLASCHKA und Adam WANDRUSZKA, Wien, 1982, 71–89; Konrad GÜNDISCH, *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*, unter Mitarbeit von Matthias BEER, 8, München, 1998, 20–59 (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat); Ulrich Andreas WIEN, „*Sis bonus atque humilis, sic te virtusque Deusque / Tollet in excelsum, constituetque locum*”. *Die humanistische Reformation im siebenbürgischen Kronstadt: Johannes Honterus und Valentinus Wagner = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hg. von Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, Stuttgart, Steiner Verlag, 2004, 135–150 (Contubernium, 62); POZSONY Ferenc, *Szászok és magyarok a XVI. századi Kolozsvárt = Kolozsvár 1000 éve*, szerk. DÁNÉ Tibor Kálmán, EGYED Ákos, SIPOS Gábor, WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2001, 30–35.

kimutatható,²⁵ a reformáció új identitásképző szövegeket hozott létre, új történetszemléletet követelt meg részint a Biblia-értelmezés eszkatológikus–apokaliptikus faktora és ennek lokális adaptációja, részint a *Regnum Hungariae* múltjának átértékelése révén. Az utóbbira már csak azért is szükség volt, mert az önálló fejedelemség új helyzetértékelést kívánt, előtérbe került a szászság őstelepesi, jogi és kulturális tradíciója, amelyhez most már a felekezeti autonómia is társult, minthogy Honter és társai kiadták a minden erdélyi németre érvényes egyházi rendtartást (*Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgen, Kronstadt, 1547*).²⁶ Ezt a szász önkormányzat (Universitas Saxonum Transylvaniae) törvényerőre emelte, egyes városokban a tisztségviselőknek erre kellett felesküdniük, így ez lett az identitástudat formálódásának egyik alapvető dokumentuma.

A konfesszionális öntudat megerősödése maga után vonta a történetszemlélet, az önértelmezés újraépítésének kívánalmát, a jelen pozíciójának historikus legitimációját is, ez pedig a szász történeti narráció különböző műfajú szövegeinek impozáns méretű gyarapodását eredményezte. A 16. században felvirágzott erdélyi szász historiográfia alkotásait Krista Zach öt típusba sorolta,²⁷ ezúttal csak példaképpen vehetünk szemügyre néhány olyan szöveget, amelyekben a szász közösség új színekkel gazdagodó identitástudatának kifermálódását érhetjük tetten.

A szászság öntudatának, a régió egyéb etnikumaitól való éles elkülönülésének egyik korai megfogalmazása Georg Reicherstorffer 1550-ben Bécsben kiadott leírása, amely Erdély és Moldova népeinek összehasonlításával emeli ki a szász közösség kultúrateremtő erejét.²⁸ I. Ferdinánd király diplomatájának eszmevilágát az antik kultúra beható ismerete, humanista műveltsége határozta meg, ehhez járult erőteljes szász öntudata. Művében felsorolja az Erdélyben lakó három nemzetet, amelyek ekkoriban még első renden inkább csak politikai alapon szervezett közösségek (székely székek, szász városok, magyar vármegyék). A három nemzet közül legmagasabbra értékeli a szászokat, akik szerinte messze a többi natio fölött állnak erkölcsök, vallás és kegyesség tekintetében, sőt nyelvük is önálló – a többivel egyenrangú – dialektusa a németnek. Noha Reicherstorffer ismerte a korábbi Erdély-leírásokat, a *natio saxonica* magasztalásában túlmegy azokon. Ennek alapján talán nem túlzás azt állítani, hogy a *Chorographia* a Magyar Királyság keretei között viszonylagos önállóságra jutó Erdély eszméjének, a szász transzszilván identitástudatnak is egyik korai megfogalmazása.

Néhány évvel később a szász evangélikus lelkész, Thomas Bomel úgy írta meg Brassó város tanácsának ajánlott történeti vázlatát (*Chronologia rerum Ungaricarum, Kronstadt, 1556*), hogy hazájának a teljes Magyarországot tekintette. Kronológiáját 366-tól, a hunok Pannoniába érkezésétől kezdi, számára a hun–magyar azonosság evidens.²⁹ Hungária történetének kereteiben említi a szászokat, akik II. Géza király telepítése folytán kerültek Erdélybe. Bomel kezdetleges, ámde mégis nagyhatású kronológiájának felhasználásával készült később a brassói falikrónika is.³⁰ A híres Fekete-templom szentélyének falain feltüntetett évszámok és események öntudatos hagyománytisztelőre mutatnak, jelei annak, hogy fontossá vált a múlt, a közösség történeti tradíciója. A törökellenes harcok dátumait különösen nagy számban tüntette fel a falikrónika, az önvédelem magyarországi és erdélyi eseményeinek megörökítése a gazdagodó brassói patríciusok kettős öntudatának erősítését szolgálta.

²⁵ BLAZOVICH László, *Az Andreanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon*, Erdélyi Múzeum, 2005/3-4, 5–17.

²⁶ RMNy 68, 69.

²⁷ Krista ZACH, *Humanismus und Renaissance in Siebenbürgen. Über ihre Voraussetzungen und Wege der Entfaltung in der Randzone (15–16. Jahrhundert)*, Ungarn-Jahrbuch 1979, 163–224.

²⁸ Georg REICHERSTORFFER, *Chorographia Transylvaniae, Chorographia Moldaviae*, sajtó alá rend. ford. és a tanulmányt írta SZABADI István, Debrecen, 1994 (Series Fontium Latinorum Debreceniensis, I).

²⁹ RMNy, 130.

³⁰ LÖKÖS Péter, *A brassói falikrónika (Die Kronstädter Wandchronik)*, Könyv és Könyvtár (Debrecen), 2004, 211–224.

Az erdélyi szász öntudat egyik legszélsőségebb megfogalmazója az a kolozsvári szerző, aki a város német és magyar polgárainak 1568. évi viszályáról írt egy eszmefuttatást.³¹ Eszerint fegyverrel és vérrel szerezték jogaikat a szászok, ezért illetik meg őket a kiváltságok.³² Egyébként is már kétezer éve itt laknak, s a Kárpát-medence valamennyi jeles városát – beleértve Esztergomot, Budát, Pestet és Székesfehérvárt – németek alapították. Azt is elbeszéli a szerző, hogy a magyarok falvakban laktak, csak később kezdtek beszivárogni és letelepedni a németajkú polgárok által épített városokba, ahol aztán elfoglalták a templomot, a plébániát és a bíróságot. Ez történt Kolozsváron is, eleinte itt a két etnikum békésen lakta a várost, mígnem Csáky Mihály kancellár praktikái fordították egymással szembe őket. A szöveget kiadó Kemény József megjegyzi ugyan, hogy ennek az *Erzählung*-nak a szász történelemre vonatkozó adatai tévesek, viszont a kolozsvári események leírását hiteleseknek tartja. Jelen szempontunkból viszont annak a regisztrálása lényeges, hogy a szász identitástudat önreprezentációja olyan múltat konstruált, amely teljes erővel igyekszik a magyarországi politikai nyilvánosság értékrendjébe beilleszteni a szász etnikumot. A városépítési érdemek mellé szoroson felzárkóztatja a vitézség erényét, a karddal kivívott privilégiumok jogosságának kategóriáját, ezek együttes hangoztatása révén bizonygatja, hogy a "sächsische Nation" teljes jogú tagja Hungaria – s ezen belül Transilvania – államalakulatának. Sajátjának minősíti ez az identitástudat a magyar történelem egészét, de ezen belül saját múltját megkülönböztetve számon tartja, önképének kettősségét büszkén vallja, a regionális mellett a lokális kötöttséget is hangoztatja. A szászok a *propugnaculum Christianitatis* szerepét szintén igyekeztek maguknak tulajdonítani, a dél-erdélyi törökellenes harcokban való részvételük mértéken felüli felnagyítása révén.³³ Az önképkonstruáló sztereotípiák erdélyi formáival nemrég nemzetközi konferencia foglalkozott, ezen Harald Roth értekezett érdemben a szász identitástudat alakulásáról.³⁴

Egyfelől a szászszághoz és a lutheránus felekezethez, másfelől a Regnum Hungariae történeti tradíciójához tartozás kettőssége, egyidejűsége számos irodalmi alkotás kompozíciójában is kifejezésre jutott. Christianus Schesaeus evangélikus lelkész tizenkét részes, hexameteres versfűzérben (*Ruinae Pannonicae*, Wittenberg, 1571) a magyarországi várostromok történetének előadása mellett nagy figyelmet szentelt az önállósuló Erdély sorsának, a János Zsigmond haláláig lejátszódott események bemutatásának is. A *gens pannonica* tagjaként értelmezte magát, eposzi pátozzsal felvázolt történeti tablója ennek pontos tükörképe.

A szászok kettős identitástudatának egyik legszínvonalasabb, s eddig kevés figyelemre méltatott példája Leonardus Uncius 1579-ben Krakóban megjelent terjedelmes latin poémája

³¹ *Erzählung wie sich die Hungarische wieder die Saxische Nation in Clausenburg empöret, und sie durch Anschläge Rath, Praktik, und Hilf Michaelis Cziaki Cantzlers, und andrer bissiger, und gehässiger Ungar in Hoff umb Ihr altes Freythumb der Hauptkirchen und Pfarr gebracht hat 1568*, = *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, Hg. Joseph KEMÉNY, I-II, Klausenburg, 1839, 88–149. Az *Erzählung* rövid bemutatása: BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp. 1975, 163.

³² "Die alte Sächsische Nation ist von 2 Tausend Jahren her, wie die alten Historien melden, in aller Welt fast ruchtbar, und hochberuhmt gewesen, und ist in allen Landen in grossen Ehren, und Werth gehalten worden Wann haben vor 1000 Jahren in Ungarn und Siebenbürgen Teutsche gewohnet, und was für gemauerte Städ in Ungarn sein, die kommen alle von Teutschen, die sie erbauet haben, als Gran, Offenn, Pest, Fünffkirchen, Stuhlweissenburg, Cassau, Eperies, Zebenn, Bartfelt, Leutsch, Bervesch, Neustadt, und was dergleichen herlich und prächtig Gebau mehr ist. Und eher die Tartern ins Land gefallen, haben dasselbe erobert haben, vor 1000 Jahren, haben die löbl. Teutschen die Bergwerker in Siebenbürgen und vornehmlich in der Radna, und in der Neustadt gantz gewaltig gebauet: denn auf Bonfinius in der ungarischen Cronica antzeiget, dass diesselbe Bergleuth in der Radna auff einen Tag 100 000 Tartern erleget, und erschlagen haben", *Erzählung*, uo. 88.

³³ Konrad GÜNDISCH–Matthias BEER, *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*, München, 1998, 65 (Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat, Bd. VIII).

³⁴ Harald ROTH, *Autostereotype als Identifikationsmuster. Zum Selbstbild der Siebenbürger Sachsen = Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region*, Hgg. von Konrad GÜNDISCH, Wolfgang HÖPKEN, Michael MARKEN, Köln–Weimar–Wien, 1998, 181–183.

(*Poematum libri septem de rebus Ungaricis*).³⁵ A Padovában és Wittenbergben tanult, művelt humanista evangélikus lelkész Magyarország teljes történelmét szedte latin hexameterekbe. Elbeszélését a hunoknak a Kárpát-medencébe érkezésével kezdi, majd Attila hódításait tárgyalja. Szerinte a hun vezér noha pogány volt, de bátor vitéz, aki a bűnös, elpuhult európai keresztények számára volt az "Isten ostora". Ez merőben különbözik a Carion-krónika narrációjától, amely Attilát tirannoszként, a „flagellum Dei” elnevezés bitorlójaként, az európai keresztény népek kegyetlen gyilkosaként aposztrofálja. Lényegi interpretációs különbség ez a németországi és az erdélyi szász történetmagyarázat között, s ez az utóbbiak sajátos identitásképző motívumai közé sorolható. A wittenbergi történetnézetből a *vera et falsa ecclesia* motívuma és a „bűnös nép” tudata ugyan megvan, csak hogy azt hungarus szemszögből értelmezi és a hun–szkíta–magyar azonosságtudattal ötvözi. A hun uralkodó piedesztálra emelése után az Árpád-házi magyar királyok dicső tetteit veszi sorra a poéma, amelynek utolsó, hetedik könyve Mátyás király érdemeit részletezi, kiemelve erdélyi – azaz dáciai – származását, ezzel illusztrálva, hogy Erdélyből legitim út vezethet a magyar királyi trónhoz. Erre a dicsőségre pedig Uncius legalkalmasabbnak Báthory Istvánt látja, a Hunyadi-ház népszerűségét reá vetíti, s kifejezi reményét, hogy ő lesz egész Magyarország királya. A német anyanyelvű, erdélyi szász dialektust beszélő, latin humanista műveltségű lutheránus lelkész tehát Erdély katolikus uralkodója mellett agítál, a költemény ilyen módon a wittenbergi történelemszemlélet és a hungarustudat szintéziséhez jut el, de már a transzilván eszmét is felvillantja Hungaria és Dacia együttes laudációjával, sőt ehhez társítja Polonia magasztalását is. Egyértelműen a Báthory-párti politikai propagandát szolgálja ez a történelemértelmezés, amely egyben azt is jelzi, hogy az erdélyi evangélikus egyház bízott az uralkodó toleráns valláspolitikájában. Az újabb szakirodalom bőven értekezik arról, hogy a szászok kettős öntudata éppen ekkoriban erősödött meg, mivel Báthory István a multikonfesszionális fejedelemségben a kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszert fenntartó evangélikusok privilégiumait tiszteletben tartotta.³⁶

A Hungária-tradíciótól távolodó fikcionalizált konstrukciónak (s egyben kuriózumnak) számít Albert Huet szebeni királybíró 1591. június 10-ei beszéde, amely a gót–dák–szász leszármazás teóriájával igyekezett bizonyítani a szászok őstelepesi jogait, újabb lépést téve ezzel a szász transzilvanizmus öntudatának erősítése felé. A kettős forrásvidékű identitástudat a 17. századi szász történetírásnak meghatározó tendenciája maradt ugyan, de módosult. Ennek reprezentánsa többek között Georg Kraus erdélyi krónikája, amely a korábbi forrásokat magába olvasztva teremtette meg Transilvania szász nézetű történelmét.³⁷ A korábbi erdélyi szász pannonizmussal szemben itt már az erdélyi szász transzilvanizmus fejeződik ki, miként azt Vogel Sándor kimutatta.³⁸

A három náción Erdélyében a szász közösség létérdeke volt identitástudatának határozott megfogalmazása, mivel ez indokolhatta ideológiailag autonómiájának kontinuous jogosságát a másik két közösség (a magyar vármegyék és a székely székek) mellett. Ebben a politikai helyzetben konfesszionális pozíciójának önállósága, erős kötődése a reformáció lutheri

³⁵ BITSKEY István, *História és politika. Leonhardus Uncius verseskötete a magyar történelemről = Mars és Pallas között (Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban)*, Debrecen, 2006, 87–106 (Csokonai Universitas Könyvtár, 37). Német változata: *Historie und Politik (Gedichtband von Leonhardus Uncius über die ungarische Geschichte)*, Camonae Hungaricae, 2006, 89–104.

³⁶ Edit SZEGEDI, *Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürgen Sachsen zwischen Barock und Aufklärung*, Köln–Wien–Weimar, 2002 (Studia Transylvanica, 28). Erről részletes ismertetés: BALÁZS Mihály, ItK, 2003, 598–604.

³⁷ *Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608–1665*, I–II., Wien, 1862–1864. Magyarul VOGEL Sándor fordításában, bevezetésével és jegyzeteivel: *Georg Kraus, Erdélyi Krónika 1608–1665*, Bp. 1994.

³⁸ VOGEL Sándor, *Emberi cselekvés és jellemábrázolás Georg Kraus Erdélyi Krónikájában 1608–1665 = Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály és GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 525–538.

ágához konstruktív szerepet játszott, identitásteremtő tényezővé vált, ami számos irodalmi műfaj szövegszervező elveként működött.

3. Kálvinizmus és magyarság

A magyar protestáns identitástudat kifermálódása az 1530-as évektől vette kezdetét a wittenbergi történetteológia hatása alatt. Farkas András a zsidó–magyar sorspárhuzamot megfogalmazva toposzok egész sorát felvonultatva teremtett egy új magyar történeti konstrukciót. A középkori elemeket (*fertilitas Pannoniae, flagellum Dei*) protestáns értelmezési mezőbe helyezve előlegezi a *Querela Hungariae* szólamát.³⁹ Farkas még fenntartja a szkíta–hun–magyar leszármazási elméletet, a narratíva folytatásában viszont a lutheri–melanchthoni apokaliptikus és eszkatológikus történeti koncepciót szövi be históriás énekébe. Rövidesen azonban nehéz dilemmát jelentett a Carion-krónika álláspontja, amely szkítákat, hunokat, magyarokat egybemosva valamennyiüket a keresztény európai kultúra ellenségének, kegyetlen pusztítójának festette le. A magyar protestantizmus önreprezentációja azonban akkor számíthatott elismerésre, ha eredettudatát, múltbeli érdemeit is felmutatja, nem mondhatott le tehát a magyar történeti tradícióról, ezért nem fogadhatta el a Melanchthon által 1551-ben nagyvonalúan ajánlott paeon-elmélet humanista gyökerű elképzelését sem.⁴⁰ Károlyi Gáspár *Két könyv-e* (1563) ugyan a wittenbergi eszkatológikus történeti koncepciót, a 6000 éves világtörténeti kronológiát, a négy birodalom elképzelését és a kettős antikrisztológia eszméjét képviselve csatlakozott a wittenbergi vonalhoz, viszont a református literátorok egész sora a Mátyás-hagyomány centrális pozícióba helyezésével adott argumentumot a magyarság dicső múltjának reprezentációjához, ötvözve a lutheri-melanchthoni koncepciót a magyar történeti tradícióval.

A magyar mezővárosi közösségek öntudata a helvét reformáció kontextusában nyert új kifejezési formákat. Egyfelől a főúri–földesúri patronátus, másfelől a mezővárosi lakosság spirituális igényei, a korszerűbb egyházi mentalitás iránti elvárások vezettek oda, hogy a magyar lakosság körében a reformáció helvét formája vált identitásalkotó komponenssé a 16. század végére, s végleg elkülönült a "német vallás"-ként aposztrofált lutheranizmustól.⁴¹ Az etnikai-nyelvi adottság és a konfesszionális kötődés összetartozásának jegyében sorra születtek meg a kolozsvári és debreceni könyvnyomda kiadványai (Melius Juhász Péter prédikációi, zsoltárparafrázisok, verses bibliai históriák, gyülekezeti énekek, hitvitázó iratok). Fokozatosan teret nyert a különféle műfajokban az önálló református tradícióteremtés igénye, a *vera et falsa ecclesia* történetteológiai konstrukciója, az antikrisztológia, a választott nép tudata, a polemikus éllel megfogalmazott, szelektív műtszemlélet, a mártíromság fogalmának átértelmezése, a patrisztika korától levezetett kontinuitás konstrukciója, s mindezzel egy új kulturális emlékezet megteremtése, új identitásalapító potenciál létesítése. A református prédikátorok paraklétoszi szerepe, többes szám első személyben vállalt penitenciás, könyörgő hangneme, a közösség számára újramondható imádságok szövegkorpusza egyaránt erős identitásteremtő tényezővé vált.⁴² A helvét reformáció és a magyar nemzettudat összefonódásának produktuma a Vizsolyi Biblia, amely az anyanyelv rangemelése révén vált évszázadokra közösségformáló irodalmi teljesítménnyé. Az előszóban Károlyi a Biblia-olvasás otthoni magánygyakorlatát is ajánlotta, s ez – miként arra Péter Katalin utalt – hungaricumnak számított, mivel a nemzetközi gyakorlat az igehirdetést túlnyomórészt csak prédikátori feladatnak tartotta.⁴³

³⁹ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995, 232–233 (Csokonai Universitas Könyvtár, 5).

⁴⁰ IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2012, 119–172.

⁴¹ SZABÓ András, *Reformáció Északkelet-Magyarországon: meggondolkodtató esetek = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp. Universitas, 2005, 49 (Historia Litteraria, 18).

⁴² Ennek részletes bemutatása: FAZAKAS Gergely Tamás, *Nemzet és/vagy anyaszentegyház. Közösségképzetek a kora újkori református imádságirodalomban*, Studia Litteraria, 2007, 190–214, itt: 198.

⁴³ PÉTER Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században = Századok*, 1985/4, 1006–1028, valamint uő: *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval*

A szakirodalom bőségesen foglalkozott a reformátusság és az alakuló nemzettudat kapcsolatával, amelynek most csupán identitásképző hatására utalunk. Győri L. János négy tényezőjét jelölte ki a magyar református identitásteremtésnek, eszerint az anyanyelvi öntudat, az ószövetségi eredetű apokaliptikus történeteszemlélet, az erőteljes biblicizmus, valamint a sturmi–melanchthoni alapozású, lutheri–wittenbergi és helvét–genfi szellemet ötvöző iskolakultúra alkotta azokat a karakterjegyeket, amelyekre épült a Kárpát-medence kálvinizmusának identitástudata.⁴⁴ A magyar református iskolakultúrájának éppen ez az utóbbi kettősség vált egyik erősségévé: Melanchthon és Sturm hatása egyszerre, egymást áthatva és erősítve jelent meg benne, s a peregrinációból hazatérő diákok a nyugati protestantizmus számos egyéb teológiai és filozófiai áramlatának (irénizmus, cartesianizmus, coccejanizmus, remonstráns-vita stb.) ismeretét ugyancsak hozták magukkal és építették be a hazai gondolkodás történetébe. Debrecen, Sárospatak, Pápa és számos erdélyi város tanintézetében az anyanyelv mind nagyobb teret nyert, Apáczai enciklopédiája pedig az anyanyelvű tudományos terminológia kialakítása felé tett jelentékeny lépést. Még 1789-ben is arra utalhatott Kazinczy Ferenc, hogy a felekezeti és nyelvi hovatartozás identitásképző erőként működött. Egy sommás, ámde mégis jellemző kijelentése szerint: „A kálvinista univerzális nyelve a magyar; a pápistáké a culináris deákság; a lutheránusoké a tót és a német”.⁴⁵

Különösen is jelentős volt a reformátusság szerepe a török hódoltságban, erről mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalom bőséggel értekezett.⁴⁶ Gyakran a templomok voltak a közösségképződés legfontosabb helyszínei, az anyanyelv használatának és a muszlim hódítóktól való elkülönülés szimbolikus reprezentációjának lehetséges terei. A prédikátorok a vizsgálati lehetőségeit keresve fordultak az ótestamentumi példákhoz, szerepüket a prófétákéhoz mérték, igehirdetésükbe beépítették a zsidó–magyar sorspárhuzamot, a *virga Dei* (magyar nyelvi leleménnyel: Isten „sanyargató pálcája”, „sújtoló vesszője”) toposzát, a világtörténelmet a hatezer éves keretben értelmezték, gyakori volt a magyar történelmi személyiségek bibliai mitizációja, így vált Bocskai, majd Bethlen Gábor a „magyarok Mózesévé”, szabadító Gedeonná, bibliai Dávid királlyá.⁴⁷ Attila és Hunyadi Mátyás példázta a magyar múlt dicső lapjait, a többek között Szenci Molnár által is megfogalmazott kulturális emlékezetben mindketten megbecsült helyet kaptak.⁴⁸ A 17. század folyamán a lamentációs és penitenciás panasz gazdag retorikája, valamint a „magyar Sion”, „lelki Sion” toposza vált markáns szövegszervező komponensévé a református irodalmi műfajoknak.⁴⁹ Ez a motívumgazdag prédikatori világgép nem csekély

kezdődő másfél évszázadból, Bp. 1995, 31–55 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8). Német változata: *Bibellesen: Ein Programm für jedermann im Ungarn des 16. Jahrhunderts = Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16-17. Jahrhundert*, Hg. András SZABÓ, Bp. Kálvin K., 1999, 29.

⁴⁴ GYŐRI L. János, *Református identitás és magyar irodalom = Tanulmányok Kálvinnról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 37–48. Német változata: *Von der Bedeutung der reformierten Literatur für die Kultur Ungarns = Orando et laborando: Church and Culture*, ed. by Leo J. KOFFEMAN and HODOSSY-TAKÁCS Előd, Debrecen, 2007, 57–70.

⁴⁵ KAZINCZY Ferenc, *Levelek*, kiad. SZAUDER Mária, Bp. Szépirodalmi, 1979, 15.

⁴⁶ SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp. Balassi, 1995, 9–32 (Humanizmus és reformáció, 23); Holger FISCHER, *Kirche und nationale Identität in Ungarn = La civiltà ungherese e il cristianesimo*, I, a cura di István MONOK, Péter SÁRKÖZY, Budapest–Szeged, 1998, 448; *Calvinism on the Peripheries: Religion and Civil Society in Europe*, ed. by Ábrahám KOVÁCS, L’Harmattan, Bp. 2009 (ebben a kötetben főként Péter Katalin és Csorba Dávid tanulmánya veszi górcső alá az erdélyi, ill. magyarországi kálvinizmus önképének alakulását).

⁴⁷ RMKT XVII/1, 257–259. A biblikus mitizációról vö. HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura*, Bp. Universitas, 2001, 25–27 (Historia Litteraria, 10).

⁴⁸ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”. *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp. Balassi, 2009, 194, 204, skk. (Humanizmus és Reformáció, 31).

⁴⁹ FAZAKAS Gergely Tamás, *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet. A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, 2012, 333–350 (Csokonai Universitas Könyvtár, 50).

spirituális segítséget és kohéziós erőt jelentett a hódoltság kori református közösségképződés folyamatában.

Később, a 17. század közepétől megjelenő puritanizmus tovább erősítette az identitástudatot mindazon régiókban, ahová elért a hatása (Anglián kívül Hollandia, Skandinávia és Pfalz példája erősíti ezt), az angolszász kutatás erről részletesen értekezett, s az újabb tanulmányok a magyarországi puritán szerzők szövegeiben ugyancsak kimutatták az alakulóban lévő nemzeti öntudat jelenlétét.⁵⁰ Az újabb megfontolások meggyőzően mutatják be a protestáns mártírológia identitásképző erejét, a történelemértelmezésben a kitalált hagyományok (*invented traditions*) kiemelkedő szerepét a konfesszionális legitimációs törekvésekben.⁵¹ A magyar irodalomban ez viszonylag későn, csak a 17. század harmadik harmadában kapott hangot, előbb Szöllösi Mihály (1666/68), majd Szőnyi Nagy István mártírológiumában (1675). A *persecutio decennalis* viszont felerősítette a folyamatot, magyar és latin nyelvű emlékiratok, memorandumok, erősítették meg a magyar református identitástudatot, amelynek nyugat-európai reprezentációját jelentette a megszabadult gályarabok ünnepélyes fogadtatása Zürichben, 1676. május 20-án. A kálvinista mártírspiritalitás a puritanizmus impulzusaival gazdagodva a korszak legszínvonalasabb memoárjában, Bethlen Miklós önéletírásában is szövegyszerző eljárásá vált.⁵²

A konfesszionális indíttatású öntudat az erdélyi és a felső-magyarországi protestáns irodalom számos alkotásában patrióta allúziókkal párosult, a hit mártírjáról szóló beszéd politikai dimenzióba ment át, s egyes retorikus reprezentációkban a haza, a pátria mártírja jelent meg. Ezt sugallja többek között Lippóci Miklós prédikációja, amely Kassa elfoglalásakor (1682) magasztalja Thököly Imrét, s ezt még kifejezőbben a kuruc vezér titkárának, Komáromi Jánosnak önmagát és a felkelőket „édes hazája Mátyrjának” nevező írása.⁵³ Az erősödő ellenreformáció kontextusában a kálvinista mártírológiai tradíció – érthető okokból – fokozódó mértékben Habsburg-ellenességgel párosult, s eszmei háttérrel adott a kuruc mozgalmaknak. De ezen túl is: Kölcsey Himnusza, s az újkori magyar irodalom is bőven merített impulzusokat a református azonosságtudat jellegzetes megnyilvánulásából.⁵⁴

4. Térségi identitástudat Felső-Magyarországon

Az önszemléletnek ismét egy újabb változatát mutatja az a térségi, multikulturális identitástudat Felső-Magyarországon, ahol magyar, német és szlovák lakosság élt együtt, egymással többnyire keveredve egy-egy városon, sőt családon belül is. A Kárpát-medence egyéb régióihoz képest is általánosabb volt itt a többnyelvűség, ebből következően itt nem elsősorban az anyanyelvi közösség, hanem a térségi, földrajzi, városi összetartozás vált fontossá, a régió lakosainak önszemléletét alakító tényezővé. Míg Erdélyben egyes közigazgatási egységek (privilegizált szász városok, székely székek, görögkeleti-ortodox román települések) nyelvi, etnikai, vallási, kulturális téren is meglehetősen zárt közösségeket alkottak, addig Felső-Magyarország városainak és régióinak többségében a kultúráképző szegmensek elválaszthatatlan

⁵⁰ Marvin Arthur BRESLOW, *A Mirror of England. English Puritan Views of Foreign Nations 1618–1640*, Massachusetts, 1970; az öntudatépítés és megosztás dialektikáját elemző tanulmánykötet: *Protestantism and National Identity: Britain and Ireland c. 1650–c. 1850*, ed. by Tony CLAYDON, Jan MCBRIDE, Cambridge, University Press, 1998. Magyar vonatkozásban erről vö. PETRŐCZI Éva, *XVII. századi szerzőink magyarságképe = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 473–486 (Csokonai Universitas Könyvtár, 31).

⁵¹ TÓTH Zsombor, *Kálvinizmus és politikai (ön)reprezentáció a kora újkorban = Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA Dávid, FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor, Debrecen, 2012, 6–36 (Studia Litteraria, 2012/3–4). További bőséges szakirodalommal.

⁵² TÓTH Zsombor, i. m. 27–33, valamint Uő., *A koronatanú: Bethlen Miklós*, Debrecen, 2005, 167–184 (Csokonai Universitas Könyvtár, 40).

⁵³ TÓTH Zsombor, *Kálvinizmus*, i.m. 25.

⁵⁴ GYÖRI L. János, *Kálvin János alakja a magyar irodalomban = Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradanadó értékeiről és magyarországi hatásáról*, szerk. FAZAKAS Sándor, Kálvin Kiadó, Bp. 2009, 350–366.

összefonódása, szimbiózisa volt a jellemző. Szinte csak Lőcse képviselt kivételt szintiszta németajkú lakosságával, másutt a német, magyar és szlovák etnikum különböző arányokban ugyan, de többnyire együttesen volt megtalálható. Jól mutatja ezt többek között az 1604-ben Kassán készült jelentés (*Relation*), amelynek részletes bemutatása révén igazolódni látszik a város nyelvi, etnikai, felekezeti sokszínűsége.⁵⁵

A török expanzió következtében a 16. század közepétől állandóan növekvő menekülthullám még inkább fokozta ezt a több szinten jelentkező tarkaságot.⁵⁶ A mai szlovák történetírás reprezentánsa ugyancsak ezt a sokszínűséget emeli ki, Kovač Dušan szerint is a mai Szlovákia területe mindig multietnikus, multikonfesszionális terület volt.⁵⁷ Miként Csáky Mórítz utalt rá: endogám heterogenitás mutatkozott meg a kora újkori Magyar Királyság holdsarló alakú területén, ez egészült ki a későbbi migráció során az újonnan betelepültekkel (exogám heterogenitás).⁵⁸ Erről a kora újkori kulturális pluralitásról nemrég részletesebben is szólhattunk,⁵⁹ s az itt tapasztalható kulturális sokrétűséget regionális, azaz térségi identitástudatnak (*Raumbewusstsein*) neveztük.

Felső-Magyarország területén a felekezeti meghatározottság részben összefüggött az etnikai viszonyokkal, de az anyanyelvi és az egyházi hovatartozás nem feltétlenül esett egybe. A szlovák lakosság túlnyomó része – cseh hatásra – az evangélikus egyházhoz tartozott, másik része katolizált, de a református egyháznak is volt bázisa a délkeleti területeken, s kelet-szlovák nyelvjárásban számos egyházi szöveget is kiadtak.⁶⁰ A magyar lakosság szintén három felekezet között oszlott meg: kisebb részük református lett, Thurzó György környezete evangélikus volt, a rekatolizáció pedig mindenfelé fokozatosan terjedt. A szepességi németek mindvégig lutheránusok maradtak, gazdag egyházi irodalmunkat részletesen elemezte Pukánszky Béla monográfiája.⁶¹ A különböző etnikai, nyelvi, felekezeti és regionális kötöttségek az eszméknek, gondolkodásformáknak és műveltségi modelleknek számos változatát és kombinációját teremtették meg, s a szellemi életnek ez a szövevényes összefonódottsága végső fokon a társadalom életét tette a feszítő ellentétek ellenére is gazdagabbá és árnyaltabbá. Ezt a sokszínűséget a rekatolizáció és ellenreformáció folyamata sem tudta alapvetően megváltoztatni, noha kétségtelenül ért el eredményeket.

A felső-magyarországi polgárosodó városi lakosság elsősorban a városhoz és a régióhoz tartozást tekintette önmeghatározása alapjának, pozsonyi, eperjesi vagy éppen kassai polgárnak érezte magát elsősorban, s csak ezen belül jelentkezett felekezeti és nyelvi azonosságtudata. Mindez a korszak nyomdatermésében látványosan megmutatkozik, gyakoriak a többnyelvű kiadványok, kalendáriumok, énekeskönyvek, kegyességi iratok, egyes nyomdák pedig több felekezet számára is dolgoztak (ami pl. Debrecenben elképzelhetetlen lett volna).⁶² Jól példázza ezt a kulturális sokrétűséget Bél Mátyás munkássága: latin, német, szlovák és magyar nyelven egyaránt írt, verseiben, prédikációiban és levelezésében szükség szerint váltogatta ezeket

⁵⁵ JOSEF DUCHOŇ, *Kassa a Bocskai-felkelés küszöbén*, Déri Múzeum Évkönyve, Különlenyomat, Debrecen, 2006, 45–64.

⁵⁶ ERNŐ DEÁK, *Ethnisch-nationale Probleme in den königlichen Freistädten = Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, Hgg. Viliam CICAJ und Othmar PICKL, Bratislava, 1998, 117.

⁵⁷ KOVAČ DUŠAN, *Die multiethnische Slowakei = Das Bild vom Anderen...* i.m. 147.

⁵⁸ MORITZ CSÁKY, *Kultur als Kommunikationsraum. Das Beispiel Zentraleuropas = Gedächtnis und Erinnerung in Zentraleuropa*, Hg. András F. BALOGH und Helga MITTERABAUER, Wien, Praesens, 2011, 19–20. Magyar változata: *A kommunikációs térként értett kultúra. Közép-Európa példája*, Irodalomtörténet, 2010/1, 3–27.

⁵⁹ BITSKEY ISTVÁN, *Kulturák metszéspontján (Felső-Magyarország a 17. században) = uő., Mars és Pallas között*, Debrecen, 2006, 123–140. Francia változata: *Multiconfessionalité et multiculturalité dans la Haut-Hongrie du 17e siècle = Regards croisés Textes publiés sous la responsabilité de Jean-Luc FRAY et Tivadar GORILOVICS*, Debrecen, 2003, 101–114.

⁶⁰ KIRÁLY PÉTER, *A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*, Budapest, 1953; SZABÓ ANTAL, *A Szlovákiai Református Keresztény Egyház története*, Régió, 1990/3, 133–162.

⁶¹ PUKÁNSZKY BÉLA, *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn*, I, Münster, 1931.

⁶² RMNy IV, 2652 és a lőcsei kiadványok többsége is példa erre.

a nyelveket. Hazájának ezt a sokkultúrájú Kárpát-medencét tekintette, egész munkásságát ennek a térségnek a megismertetésére szentelte. Az ő estében teljességgel anakronisztikus lett volna nemzeti hovatarozásáról kérdezni, mert – mint Tarnai Andor megjegyezte – „vagy meg sem értette volna, vagy azt feleli, hogy Hungarus, mert hiszen egész munkásságát a Regnum Hungariae szolgálatának szentelte”.⁶³ Ez a hungarus identitástudat, a „civis hungarus sum” álláspontja a 18. század folyamán vált gyakorivá a Kárpát-medence értelmiségének körében, főként a többnyelvű, többkultúrájú területeken. Amikor a török kiűzését és a kuruc harcokat lezáró békeszerzést követően helyreállt az ország egysége, a regionális öndefiníciók a közös nevező, a közös pátria, az államszervezet irányában találtak megoldást a kollektív identitás tudatosítására.

5. Katolikus nemzettudat a barokk jegyében

A rekatolizáció folyamata ugyancsak új vonásokat hozott a magyarországi identitástudatok színpéjében a 17. század első felében. Nagyjából ekkoriban keletkezett, majd erősödött fel a *Bavaria Sancta* és a *Pietas Austriaca* eszmeköre is, mindkettő a saját régiójának katolikus identitástudatát alakította ki.⁶⁴ Ezzel párhuzamosan – főként Pázmány Péter hatására – a római katolikus elkötelezettségű nemzeti identitástudat kontúrjai fogalmazódtak meg, az ő tudatában a katolicizmus értékrendje és a magyar nemesi-rendi eredet értékszemplélete jutott kifejezésre magas szintű retorikai formákban.⁶⁵ Önérzetesen hangoztatta, hogy felekezeti elkötelezettsége mellett a magyar nemesi privilégiumokat tiszteli, a rendi előjogokat védelmezi, s ugyanolyan magyarnak tartja magát, mint bármelyik protestáns vitapartnere. Memorandumának argumentációja szerint II. Ferdinánd magyar királlyá választását éppen a magyarság érdekei indokolják, mivel csakis a Habsburg-szövetség adhat támpontot a török expanzió ellenében. A Kalauz az Árpád-házi magyar szentek ábráival a címlapján jelent meg, második kiadása számára pedig kiegészítette a címlapot: a pannóniai születésű Szent Márton és az ország krisztianizálásában résztvevő Szent Adalbert képét csatoltatta hozzájuk. A nemzeti szentek kultuszának ez a bővítése a katolikus identitástudat restaurációjának egyik külső jele, ikonográfiai reprezentációja.⁶⁶ A post-tridentinus katolicizmus identitáskeresésének Európa-szerte egyik fő attribútuma volt a középkori hagiográfiai tradíció újrakontextualizálása, válaszként a protestáns mártírológia múltértelmezésére. A szentek hagyományos galériájának bemutatására nagyszabású, sokkötetes vállalkozások születtek, Petrus Canisius, Laurentius Surius, a bollandisták sorra jelentették meg az *Acta sanctorum* és *Vitae patrum* típusú kiadványokat. Pázmány Péter a szentek vizuális ábrázolásáról folyó polémiában a modern szemiotikát előlegező szemléletig jutott el, amikor így érvelt: „...nem egyebek az szók is, hanem jelek: és mindegy, akár pennával s betűkkel, akár pedig festékkal írjuk, minémű az Isten”.⁶⁷ Ebben a vitában az egymásnak feszülő argumentációs rendszerek a felekezeti azonosságtudatok kikristályosodását, s ezzel együtt a magyar nyelv gazdagodását hozták magukkal.

⁶³ TARNAI Andor, *Bél Mátyás* = Uő., *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp. 2004, Universitas, 127 (Historia Litteraria, 16).

⁶⁴ Miként Philip M. SOERGEL megállapítja: „In Bavaria and Austria, on the other hand, religious patriotism was a significant factor, not only in the creation of a particular kind of Catholic consciousness, but in the genesis of territorial identities and in the maintenance of essentially conservative and traditional notions about the common weal”. *Religious Patriotism in Early-Modern Catholicism = 'Patria' und 'Patrioten' vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert*, Hg. Robert von FRIEDBURG, Wiesbaden, 2005, 104 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 41).

⁶⁵ István BITSKEY, *Katholische Erneuerung im europäischen Kontext: Der Fall Oberungarns im 17. Jahrhundert = The first Millennium of Hungary in Europe*, ed. by Klára PAPP, János BARTA, Debrecen, 349–364.

⁶⁶ GALAVICS Géza, *A barokk művészet kezdetei Győrben*, Ars Hungarica, 1973, 114–116, valamint uő: *Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*, Bp. Képzőművészeti Kiadó, 1986, 75. A második kiadás címlapjára beillesztett Pázmány-címer az érsek személyes intencióira utal, erről vö. GALAVICS Géza, *A magyarországi jezsuiták és a barokk művészet – az identitás jelei = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Bp. 2006, 332 (Művelődéstörténeti műhely, Rendtörténeti konferenciák 2).

⁶⁷ *Pázmány Péter Összes Munkái*, IV, kiad. Kiss Ignác, Bp. 1898, 718.

A revitalizált szentkultusz a múltért folyó interkonfesszionális polémia szerves része lett, s ezen belül a nemzeti szentek preferálása a patriotizmus számára készítette elő a talajt. A Szent István-kultusz újraélesztésében, „tetszhalálából” történő feltámasztásában Pázmánynak döntő szerepe volt, mert – miként Bene Sándor fogalmazott – „azt úgy tudta a jezsuiták mozgatta internacionális Mária-kultuszhoz kapcsolni, hogy ezzel egyszerre mind a magyar egyház sajátos kiváltságait és hagyományait is hatékonyan védte meg a túlzott római befolyás ellen”.⁶⁸ A Pázmány köréhez tartozó egyházi írók (Káldi György, Kopcsányi Márton, Hajnal Mátyás, Balásfi Tamás, Ferenczffy Lőrinc, Lépes Bálint és még sokan mások) változatos műfajokban foglalmazták meg ennek a kifejlődőben lévő koncepciónak egyik vagy másik vonatkozását. A katolikus iskolai színjátszásban dominánssá vált a nemzeti történelem tematizálása, az első hazai jezsuita dráma már 1587-ben Szent Istvánról szólt, s a kora újkorban mintegy négyezer jezsuita előadás választotta tárgyát a nemzeti múlt eseményeiből, ez pedig a nemzetközileg egységes tantervű rend esetében egyértelműen jelzi a felekezeti és nemzeti szempont egyidejű érvényesítésének tendenciáját.⁶⁹ A sok nézőt vonzó, kollektív élményt nyújtó iskolai színjátszás jelentős közvéleményformáló tényezőnek számított a korban, a történelmi példaképek megjelenítésének identitáskonstruáló szerepe evidens.

Az újjászerveződő katolikus egyház elsődleges támpontjai, a római oktatási intézmények egész Európára igyekeztek kiterjeszteni hatásukat. A Collegium Germanicum Hungaricumban tanult magyar teológusnövendékek hazatérve a klérus vezető rétegét alkották, s a 17. században még többnyire a Habsburg-orientációt követték.⁷⁰ A katolikus identitástudat formálódásának másik jellemző színhelye Bécs volt. A császárváros tanintézeteiben a 17. század második harmadától erősen megnövekedett a magyar hallgatók száma, az arisztokrata családok fiai többnyire itt (vagy részben Grácban) végezték tanulmányaikat. A *natio hungarica* a Stephansdomban tartotta Szent László-ünnepségeit, s ezeken a magyar nemzeti tradíciók – az Árpád-házi szentek kultusza, a Szentkorona-tan, a *propugnaculum christianitatis* és az *athleta Christi* eszméje, a Mária-kultusz, a *Patrona Hungariae* gondolata – mindegyike hangot kapott, ami a magyar katolikus öndefiníció részévé vált. Mint köztudott, Zrínyi Miklós is itt tartotta meg orációját Szent Lászlóról, ebben a nemzeti és a tradicionális katolikus motívum mellett a Habsburg-dinasztia iránti elkötelezettség is szerepelt, a két eszme érvrendszere a 17. század közepén még összekapcsolódott.⁷¹

A század közepétől azonban már mutatkoztak a konfrontáció jelei, alakulóban volt a Béccsel szembehelyezkedő, a magyar állami és egyházi autonómiát egyaránt védő, öntudatosan katolikus identitástudatnak politikai szövegekben is megfogalmazódó jelenléte. A magyar nyelvű politikai publicisztikát vizsgálva Péter Katalin mutatta ki, hogy a többségében már katolizált magyarországi arisztokrácia mellé felzárkózott egy olyan köznemesi-familiáris réteg, amely katolikus rendi alapon fordult szembe az ugyancsak katolikus bécsi dinasztiaival.⁷² Ezt képviseli a század közepén keletkezett anonim röpirat, a *Siralmas könyörgő levél*, amely mind Rómával, mind Béccsel szemben a magyar független nemzeti egyház ideáját képviselte, s a protestantizmussal szemben az apostoli királyság eszméjét, a Mária-kultuszt, a rendi nemességet és a Szentkorona-tant helyezte értékrendje centrumába. Ennek a történelemszemléletnek s az ebből adódó identitástudatnak első rendszerezése a jezsuita Melchior Inchoffer (1585–1648) *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* (Roma, 1644) című egyháztörténelmi szintézise, amely – Bene

⁶⁸ BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulóponjtja)*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, X, 2002, 39–80, itt: 47.

⁶⁹ VARGA Imre–PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században*, Bp. Argumentum, 2000, 47 (Irodalomtörténelmi Füzetek, 147).

⁷⁰ BITSKEY, i.m. 1996, 127–135.

⁷¹ KULCSÁR Péter, *Zrínyi és az eszményi fejedelem 1634–1656. A Szent László-beszéd és a Mátyás-elmélkedések = Gróf Zrínyi Miklós elmélkedései Mátyás királyról*, sajtó alá rend. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, Bp., 1990, 47–59.

⁷² PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei (A Siralmas Panasz keletkezéstörténete)*, Bp. Akadémiai, 1973, 57–58 (Irodalomtörténelmi Füzetek, 83).

Sándor elemzésének meggyőző konklúziója szerint – a következő évszázad legnagyobb hatású katolikus szemléletű történeti narratívájává lett, azaz „a katolikus magyarság számára is megteremtette a nemzeti identitás történeti legitimitását”, s ezáltal „képes volt felvenni a versenyt a protestáns történettelológiával, a választott nép koncepciójával”.⁷³ Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Pázmány által elindított folyamat – a katolikus konfesszionalizációnak megfelelő magyar identitástudat kialakítása – a római archívumokban kutató jezsuita munkájával teljesedett ki, s vált a magyarországi katolikus öntudat és múltértelmezés meghatározó komponensévé. Ez a szilárd kontúrokkal rögzített koncepció azonban a következő évtizedekben viták és konfliktusok forrásává is lett. A 17. század második felétől kezdve többször került szembe egymással a Róma-hűség és az uralkodó iránti elkötelezettség, a magyar klérus kénytelen volt az abszolutisztikus törekvésekkel, az államegyházi szemlélettel szembefordulni, ezt a partnerségtől a konfrontációig vezető egyháztörténeti és politikai folyamatot behatóan elemezte Joachim Bahlcke monográfiája.⁷⁴

Végeredményben elmondható, hogy a magyar szentek kultusza, az apostoli királyság eszméjének felelevenítése, a *Regnum Marianum* toposza,⁷⁵ az *athleta Christi* retorikája, a Szentkorona-tan, a jezsuiták neolatin történeti epikája és iskolai színjátékkultusza egyaránt ennek a megerősödő, nemzeti tradíciókra építő, magyar (vagy legalább is hungarustudatú) katolikus identitástudatnak az alkotóeleme.⁷⁶ Ebbe az irányba hatott a kegyességi céllal alakult vallásos társulatok tevékenysége, széles körű kiadványkínálata is.⁷⁷ Zrínyi eposza ennek az eszmekörnek számos elemét tartalmazza, megteremtve a kor vallásos és politikai eszméinek (nemzeti és katolikus indíttatású, de protestáns gondolati elemeket is adaptáló) szintézisét, amely európai rangú eposzt eredményezett. A magyar katolikus értékrend a 17. század folyamán itáliai – és kisebb mértékben bajorországi – inspirációkkal erősödött és egészült ki,⁷⁸ s mind a művészetekben, mind az irodalomban eredményesen gazdagította a Kárpát-medence kora újkori – többé-kevésbé a barokk fogalmával leírható – kultúrájának összképét.

6. Identitástudatok sokszínűsége a Kárpát-medencében

Áttekintésünk zárásaképpen az alábbi téziseket fogalmazhatjuk meg:

1. A humanista kettős pillérű identitástudat alapja egyfelől a szűkebb páttriához, származási helyhez, államalakulathoz (s ezen belül a keresztény Európához) való kötődés, másfelől a latinul író nemzetközi tudós közösséghez (*respublica eruditorum*) tartozás tudata, s ennek megfelelően az antikvitás szellemi örökségének vállalása, az *ingenium* elsőrendű értékévé nyilvánítása.
2. Az erdélyi szász kettős identitástudat egyfelől a *natio saxonica* hagyományához, autonóm társadalmi és politikai helyzetéhez, az evangélikus felekezethez és a német nyelvhez, másfelől Hungária történeti tradíciójához kötődött, ez az olykor nem éppen harmonizáló kettősség tükröződik az erdélyi szászok különféle műfajú irodalmi szövegeiben és történelemértelmező koncepciójában.
3. A magyar református öntudat a helvét hitvallás teológiájára és kegyességi gyakorlatára, valamint magyar nyelvi alapokra épült, biblikus-apokaliptikus történelemszemlélet jellemezte,

⁷³ BENE, i.m. 79.

⁷⁴ JOACHIM BÄHLCKE, *Ungarischer Episkopat und österreichische Monarchie. Von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686-1790)*, Stuttgart, Steiner Verlag, 2005, 225–333.

⁷⁵ TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa = Európai magyarság – magyar európaiság*. Millenniumi konferencia a PPKE Jogi Karán, szerk. SZABÓ FERENC, Bp. 2000, 48–85, valamint uő., *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp. Argumentum, 2002, 11–54.

⁷⁶ SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, *Hunok és jezsuiták*, Bp. AmfipressZ, 1993, 65–69, 87–93 skk.

⁷⁷ KNAPP ÉVA, *Pietás és literatúra (Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban)*, Bp. Universitas, 2001, 73–106.

⁷⁸ STEFAN SAMERSKI, *Maria zwischen den Fronten. Bayerische Einflüsse auf die Pietas Austriaca und die ungarische Eigentradition in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Ungarn-Jahrbuch, 27, München, 2005, 368.

kialakította saját múltértelmezését, liturgikus kultúráját, majd egyre letisztultabban nemzeti jelleget öltött, ami a Habsburg-ellenes mozgalmak egyik eszmei támpontjává lett.

4. Felső-Magyarországon a multikulturális regionális identitástudat vált jellemzővé, elsősorban a térséghez, földrajzi helyhez kötöttség lett az önazonosságot és önszemléletet domináns módon meghatározó tényező, ezt a nyelvi és felekezeti kötődés többnyire csak másodlagosan alakította.

5. A barokk korban – főként jezsuita kezdeményezésre – kialakult egy vallási, nyelvi, politikai és nemzeti tényezőkön egyaránt nyugvó magyar (ill. hungarus elkötelezettségű) katolikus identitástudat, amely Pázmány Péter fellépésével kezdődött, majd fokozatosan erősödve végül a Rákóczi-szabadságharcot követően emelkedett domináns tényezővé az ekkorra egyesített és békésebb korszakot megélő Magyarországon. Ez a szemlélet a terézianus–jozefinista egyházpolitikai törekvések idején került konfliktusba az államhatalommal.

Valamennyi formáció komplex jelenség, számos összetevője, értékteremtő motívuma volt és van, épp ezért szembetűnőnek és a filológia interdiszciplináris alkalmazásával megragadhatónak véljük meghatározó karakterjegyeiket. Hozzátehetjük, hogy a vizsgált korszakban a török hódoltsági területen az identitások legkülönbélebb kevert válfajai jöttek létre. Ezek azonban nem természetes (endogám) képződmények, hanem az erőszakos területfoglalás eredményei, többnyire ideiglenes alakulatok, túlélési stratégiák produktumai, kényszerhelyzetek szüleményei, a háborús viszonyok függvényei. Miként Ács Pál a hódoltsági identitás és kultúra helyzetét tárgyaló tanulmánykötet előszavában fogalmazott: „... az egymás mellett élő közösségek kulturális identitása szüntelen átalakuláson ment át a behódolás és az ellenállás, a befogadás és az elutasítás bonyolult és ellentmondásos folyamatában”.⁷⁹ Ezek az ideig–óráig fennálló, regionális, atipikus azonosságtudatok azonban a hódoltság utáni magyar történelemben már alig vagy csak kevéssé játszottak szerepet, mivel a visszahódított Magyarország ismét betagozódott a Habsburg Monarchia keretei közé, s további fejlődését – ezen belül népcsoportjainak, anyanyelvi és konfesszionális közösségeinek identitástudatát – lényegében meghatározta ennek a birodalmi konglomerátumnak a helyzete, erre utalt korábban Rácz István a török világ magyarországi hagyatékáról szóló monográfiájában.⁸⁰

Míndezeken túl nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a Kárpát-medence egyes (főként periférikus) részein a görögkeleti vallású szerb és román lakosság is fenntartotta identitását, amely nyelvi, vallási, szokásrendi téren egyaránt megmutatkozott. Kollektív nemzeti tudatuk felerősödése azonban már nagyjából 18. századi jelenség, identitásukat reflektáló reprezentatív írásos emlékeik többnyire ekkortól váltak hatékonyá, vizsgálatuknak így az újabb korszak művelődéstörténetében kell majd a jövőben helyet kapniuk.

Reményeink szerint vázlatos áttekintésünk indokolni tudja, hogy a Kárpát-medence kora újkori történetében érdemes és célszerű a felekezeti indíttatású öndefiniáló, identitásképző folyamatoknak a részleteit feltárni. Minden esetben az a kérdés: milyen összetevők határozták meg az egyes korszakokban és kulturális régiókban az értelmiségi (vagy éppen populáris) önszemléletet? Példáink azt kívánták bemutatni, hogy az identitásképző írásos forrásokban, kommunikációs eljárásokban, retorikus formákban, toposzokban különböző komponensek – vallási, nyelvi, etnikai, politikai, hagyomány szemléleti vagy eredetközösségi szokások, eszmék, mentalitások, szimbólumok, rítusok, kódok, szellemi beidegződések – jutottak domináns pozícióba régiók, korszakok vagy éppen eszmetörténeti mozgások eredményeképpen, s ebben a folyamatban a felekezeti szerepet játszott. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük: az ilyen nézőpontú vizsgálódásokból a későbbi évszázadokra vonatkozó tanulságok és következtetések szűrhetők le, s a modern korszak egyéni és közösségi tudatállapota is árnyaltabban lenne értelmezhető a kora újkori jelenségek behatóbb és árnyaltabb ismeretében.

⁷⁹ Ács Pál, *Előszó = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia, Bp. Balassi, 2012, 8.

⁸⁰ RÁ CZ István, *A török világ hagyatéka Magyarországon*, Debrecen, 1995, 133–144, valamint 247–249.